

Η εφημερίδα *Tribune Ouvrière* της Renault μεταξύ οργανωτικής μορφής και εργατικής γραφής

Η *Tribune Ouvrière* αποτέλεσε ένα εκδοτικό πείραμα ορισμένων πολιτικοποιημένων εργατών της Renault για την δημιουργία μιας εργατικής εφημερίδας έξω από τα πλαίσια των επίσημων θεσμών και των γραφειοκρατικών συνδικάτων της γαλλικής αυτοκινητοβιομηχανίας στο κεντρικό εργοστάσιο της Μπιγιανκούρ στο Παρίσι κατά την περίοδο 1954 με 1961. Απώτερος σκοπός της να κατορθώσει να συστήσει μια διαφορετική μορφή εργατικού τύπου που, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες εφημερίδες, θα γράφεται και θα διακινείται από τους ίδιους τους εργάτες της Renault. Ταυτόχρονα όμως, να αποτελέσει μέσο οργάνωσης των ίδιων των εργατών του εργοστασίου, πέρα από τις διαφορετικές τους κατηγοριοποιήσεις και ιεραρχήσεις στην παραγωγή, στην βάση κυκλοφορίας καθημερινών εμπειριών.

Η συζήτηση για την δημιουργία μιας εργατικής εφημερίδας ξεκινά από μια μικρή ομάδα πολιτικοποιημένων τεχνιτών του κεντρικού μηχανουργείου της Renault (Atelier Outillage Centrale – A.O.C.), που αντιτίθενται στην πολιτική που ασκούν τα γραφειοκρατικά συνδικάτα που δραστηριοποιούνταν εντός της μεγάλης αυτής αυτοκινητοβιομηχανίας. Αφορμή στέκεται μια προκήρυξη που μέλη της CGT, του μεγαλύτερου συνδικάτου της επιχείρησης που την περίοδο αυτή ελέγχεται από το ΚΚΓ, μοιράζουν την άνοιξη του 1954 με γενικό αίτημα την αύξηση των μισθών. Παρόλα αυτά όμως, ο τρόπος με τον οποίο έθιγε το ζήτημα της αύξησης των μισθών η CGT άφηνε άθικτες τις μεγάλες μισθολογικές ανισότητες μεταξύ των διαφορετικών κατηγοριών των εργατών. Κατά τρόπο δηλαδή ώστε το αίτημα για αύξηση του μισθού για την κατηγορία των ανειδίκευτων εργατών της βάσης –στην πλειοψηφία τους μετανάστες αλγερινής και γενικότερα βορειοαφρικανικής καταγωγής– να διατηρεί την υφιστάμενη απόκλιση σε σχέση με την κατηγορία των ειδικευμένων τεχνιτών –την λεγόμενη και «εργατική αριστοκρατία», την προάσπιση των προνομίων της οποίας έχει αναλάβει η CGT– της τάξης των είκοσι με τριάντα χιλιάδων φράγκων τον μήνα¹.

¹ Για το αίτημα αύξησης των μισθών από την C.G.T. καθώς και στοιχεία για τις μισθολογικές ανισότητες εντός της επιχείρησης βλ. « Un journal ouvrier chez Renault » στο *Socialisme ou Barbarie*, τχ. 15-16, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1954, σσ. 71-82. Οι εργάτες μεταναστευτικής καταγωγής προορίζονταν παραδοσιακά από την επιχείρηση για τις πιο ανειδίκευτες και κακοπληρωμένες εργασίες, οι οποίες παρέμεναν υψηλά στην λίστα με τα εργατικά ατυχήματα. Μια έρευνα πάνω στην εξέλιξη των επαγγελματικών καριέρων και την κινητικότητα μεταξύ των θέσεων του εργοστασίου στην διάρκεια των 30 χρόνων από την λήξη του Β' Π.Π. δείχνει ότι σε σημαντικό ποσοστό όσα χρόνια κι αν περάσουν οι εργάτες μεταναστευτικής καταγωγής παραμένουν σε αυτές τις θέσεις μέχρι το τέλος του εργασιακού τους βίου. Βλ. το άρθρο του L. Pitti « Catégorisations ethniques au travail : Un instrument de gestion différenciée de la main d'oeuvre », στο *Histoire & mesure*, τχ. XX, Ιούνιος 2005 σσ. 2-23.

Η Renault αποτελούσε παραδοσιακά το «εργατικό προπύργιο» της CGT και καθ' όλη την διάρκεια της δεκαετίας του '50 τα ποσοστά της δεν έπεσαν ποτέ κάτω από το 70 με 80% στις εκλογές των εκπροσώπων του προσωπικού². Η υπεράσπιση της ιεραρχίας των μισθών και των υφιστάμενων διαιρέσεων μεταξύ των διαφορετικών ειδικοτήτων αποτελούσε έναν από τους βασικούς τρόπους αναπαραγωγής της εξουσίας της μέσα στον πολιτικό χώρο της εμβληματικής αυτής αυτοκινητοβιομηχανίας. Η δομική θέση που κατείχε στις διαπραγματεύσεις με την διοίκηση –αλλά και ο έλεγχος που ασκούσε σε μια σειρά ζητήματα που αφορούσαν από την κατανομή των μπόνους μέχρι ευρύτερα ζητήματα σχέσεων μεταξύ εργαζομένων και επιχείρησης, όπως για παράδειγμα η διαμεσολάβηση στον καθορισμό του τρόπου κατανομής των αδειών ή ο έλεγχος των απουσιών– της επέτρεπε, παράλληλα με τον εργατικό έλεγχο, να επιτελεί και μια λειτουργία παροχής προνομίων σε αντάλλαγμα την ψήφο στις εκλογές του προσωπικού. Στο πλαίσιο αυτό, κάθε επίτευξη συμφωνίας μεταξύ συνδικάτου και διοίκησης πάνω στο ζήτημα της αύξησης των μισθών συνεπαγόταν σημαντική πολιτική νομιμοποίηση για την CGT εντός του εργοστασίου, όσο όμως ευρύτερα για την εξασκούμενη πολιτική του ΚΚΓ.

Η παρέμβαση της CGT με το μοίρασμα της προκήρυξης λαμβάνει χώρα όταν η διοίκηση της εταιρίας επιχειρεί να αναπροσαρμόσει την διαδικασία υπολογισμού των μισθών, που βασιζόταν μέχρι τότε σε ένα πολύπλοκο σύστημα, κατά τρόπο τέτοιο ώστε να επανακτά την εξουσία καθορισμού τους έναντι των διαδικασιών συνδικαλιστικής διαπραγμάτευσης. Από τους βασικούς στόχους αναπροσαρμογής της διαδικασίας υπολογισμού των μισθών που εισάγει η διοίκηση της Renault ήταν ο παραγκωνισμός τόσο του ρόλου της CGT, όσο και των υπόλοιπων συνδικάτων που δραστηριοποιούνταν την εποχή αυτή εντός της επιχείρησης. Μέσο επίτευξης αυτού του στόχου, η όλο και πιο άμεση σύνδεση μεταξύ ειδικότητας και μισθού. Απέναντι σε αυτήν την απόπειρα της διοίκησης απάντησε η CGT με το μοίρασμα της προκήρυξης που έθιγε το ζήτημα της γενικής αύξησης των μισθών κατά τρόπο ώστε να διατηρούνται οι μεγάλες μισθολογικές ανισότητες και το παλαιό καθεστώς νομής της εξουσίας της μέσα στο εργοστάσιο³.

Την στιγμή, λοιπόν, που μοιράζεται η προκήρυξη της CGT δημιουργείται αναστάτωση στους εργάτες και ειδικά ανάμεσα σε αυτούς του κεντρικού μηχανουργείου της Renault (A.O.C.), γεγονός που οδηγεί στην διεξαγωγή μιας συνέλευσης πάνω στο ζήτημα του περιοχόμενου του αγώνα γύρω από τον μισθό. Ανάμεσα σε αυτούς που λαμβάνουν την πρωτοβουλία να καλέσουν την εν λόγω συνέλευση είναι κάποιοι πολιτικοποιημένοι εργάτες, αναρχικοί όπως ο Pierre Blachier και τροτσικιστές, όπως ο Pierre Bois, που έχουν

² Στα στοιχεία συμπεριλαμβάνονται εργάτες και υπάλληλοι γραφείου της επιχείρησης. Βλ. το άρθρο του L. Pitti, « Renault, la "forteresse ouvrière" à l'épreuve de la guerre d'Algérie », στον ιστότοπο cairn.info. Ο όρος «εργατικό προπύργιο» αναφέρεται στην μακρά παράδοση αγώνων με αποκορύφωμα τις άγριες απεργίες του 1947, αλλά και του 1968. Πολλοί εξάλλου υπήρξαν εκείνοι που γαλουχήθηκαν πολιτικά και συνδικαλιστικά περνώντας για κάποιο διάστημα από την εμβληματική αυτή επιχείρηση: από τον Deng Xiaoping πριν γίνει γραμματέας του κινεζικού κομμουνιστικού κόμματος μέχρι διανοούμενους όπως η Simone Weil. Ο όρος πάντως καθιερώθηκε έπειτα από τον αντίκτυπο του βιβλίου του Jacques Frémontier, *La Forteresse ouvrière : Renault*, Fayard, Παρίσι, 1971.

³ Βλ. Stephen Hastings-King, *Looking for the Proletariat: Socialisme ou Barbarie and the Problem of Worker Writing*, Brill, Ολλανδία, 2014, σσ. 210-212. Επίσης, Jean-Pierre Le Crom, « Le comité d'entreprise : une institution sociale instable » στο *Centre des archives du monde du travail*, Μάιος 1997 σσ. 173-197.

διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στις άγριες απεργίες του 1947, αλλά και κάποιοι που διατηρούν σχέσεις, είτε ως τακτικά μέλη, όπως ο Daniel Mothé, είτε ως συμμετέχοντες, όπως ο Gaspard, με το περιοδικό *Socialisme ou Barbarie* (στο εξής *S ou B*)⁴.

Οι συζητήσεις αυτές καταλήγουν στην αναγκαιότητα ανάληψης πρωτοβουλίας που να ασκεί κριτική στο ζήτημα της ιεραρχίας των μισθών που υπερασπιζόταν η CGT, οδηγώντας στο μοίρασμα μιας σχετικής προκήρυξης. Η προκήρυξη που μοιράζει αυτή η ομάδα των αντιφρονούντων εργατών αναλαμβάνει να καταδείξει το πολιτικό περιεχόμενο της διεκδυστήρας μεταξύ διοίκησης και CGT πάνω στο ζήτημα του μισθού. Με τίτλο «Ανοίγουμε την συζήτηση γύρω από την ιεραρχία των μισθών» η προκήρυξη αναφέρει: «Οι αποκλίσεις στους μισθούς μεταξύ ενός O.S.1 και ενός O.S.2 ή μεταξύ ενός P1 και ενός P2 ή ενός P2 και P3 δεν έχουν λόγο ύπαρξης*. Εργάτες που κάνουν την ίδια δουλειά λαμβάνουν διαφορετικό μισθό. Η μόνη δικαιολόγηση αυτής της διαφοροποίησης είναι η ανάγκη της διοίκησης να διαιρεί τους εργάτες μεταξύ τους, να δημιουργεί προνόμια και ταπεινώσεις»⁵. Παρά τις διαφορές τους πάνω στην συζήτηση γύρω από τον μισθό, διοίκηση και συνδικάτα συμφωνούν σε ένα σημείο: αυτό του βαθμέματος των μισθολογικών διαιρέσεων, από την πλευρά της διοίκησης, ή της διατήρησης, από την πλευρά των συνδικάτων με πρώτη την CGT, των υπαρχουσών ανισοτήτων. Όπως αναφέρει ξανά η προκήρυξη: «Γνωρίζουμε ότι, από την μία πλευρά, η διοίκηση του εργοστασίου θέλει να δημιουργήσει καινούργιες υπο-κατηγορίες, ακόμα περισσότερες από αυτές που ήδη υπάρχουν. Από την άλλη πλευρά, όλα τα συνδικάτα υποστηρίζουν μια διεκδίκηση που, αν υιοθετηθεί, θα οδηγήσει στην ωριαία αύξηση του μισθού που θα κλιμακώνεται σταδιακά από τα 45,80 [φράγκα] για τους χειρώνακτες I (υπό την προϋπόθεση ότι δουλεύουν αποδοτικά) έως τα 77,05 [φράγκα] για τους P3. Και στις δυο όμως περιπτώσεις τόσο το Αφεντικό, όσο και τα συνδικάτα τείνουν να αυξάνουν σε απόλυτο βαθμό την ιεραρχική ψαλίδα που ήδη υπάρχει. Εμείς πιστεύουμε αντίθετα ότι οι εργάτες οφείλουν να παλεύουν για το κλείσιμο αυτής της ψαλίδας»⁶. Σε αντίθεση με την στάση διοίκησης και συνδικάτων, η ομάδα αυτή των αντιφρονούντων εργατών τοποθετεί το ζήτημα γύρω από τον μισθό σε μια εξισωτική βάση: «Αν και γνωρίζουμε ότι η ιεραρχία είναι η βάση κάθε καπιταλιστικής κοινωνίας για αυτόν το λόγο θεωρούμε πως θα ήταν ουτοπικό να σκεφτόμασταν ότι η ιεραρχία μπορεί να καταργηθεί μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, αλλά παρόλα αυτά πιστεύουμε πως είναι δυνατό να περιοριστεί η ψαλίδα της και σε

⁴ Βλ. Stephen Hastings-King, *Looking for the Proletariat*, 'Ο.π., σσ. 205 κ. ε.

* Σύμφωνα με την κλίμακα ταξινόμησης Parodi –από το όνομα του υπουργού εργασίας Alexandre Parodi που την εισήγαγε το 1945 ως τρόπο κατηγοριοποίησης για την καταβολή των μισθών από το γαλλικό κράτος– τρεις είναι οι γενικές κατηγορίες: οι χειρώνακτες, οι ανειδίκευτοι (O.S.) και οι επαγγελματίες ή ειδικευμένοι εργάτες, που κατέχουν κάποιο τίτλο σπουδών (P). Στην Ρενώ η κατηγορία O.S.1 αντιστοιχούσε στους χειρώνακτες. Η κλίμακα αυτή ίσχυσε μέχρι το 1968. Κατόπιν οι ανειδίκευτοι μετονομάστηκαν σε agents productifs (A.P.) –ονομασία που χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα στον τριτογενή τομέα παραγωγής.

⁵ Βλ. « Un journal ouvrier chez Renault » στο *S ou B*, τχ.15-16, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1954, σσ. 72-73.

⁶ Απόσπασμα από την προκήρυξη « Ouvrons le débat sur la hiérarchie des salaires » που αναδημοσιεύτηκε στο *S ou B*, τχ. 15-16, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1954, σ. 72.

αυτήν την κατεύθυνση πρέπει να τίθεται κάθε διεκδίκηση. Σε αυτήν την περίπτωση μπορεί να πραγματοποιηθεί η ενότητα»⁷.

Το μοίρασμα της προκήρυξης βρίσκει θετική ανταπόκριση ανάμεσα σε εργάτες διαφορετικών κατηγοριών και τμημάτων του εργοστασίου. Στην συνέλευση που ακολουθεί για την συνέχιση των δράσεων αναγνωρίζεται η αναγκαιότητα ενός σταθερού στον χρόνο, όσο και ανεξάρτητου, από την κηδεμονία των γραφειοκρατικών συνδικάτων, τρόπου παρέμβασης στα δρώμενα του εργοστασίου. Η συνέλευση αποφασίζει αυτός ο τρόπος παρέμβασης να λάβει την μορφή μιας έντυπης περιοδικής έκδοσης, που παίρνει το όνομα *Tribune Ouvrière*. Το *S ou B* περιγράφοντας τον τρόπο με τον οποίο δόθηκε η αφορμή για την έκδοση της εφημερίδας αναφέρει: «Οι εργάτες ενός συνεργείου της Renault δημοσιοποίησαν τον περασμένο Απρίλη μια προκήρυξη πάνω στην ιεραρχία των μισθών. Ο αντίκτυπος που προξένησε αυτή η προκήρυξη, τόσο στο δικό τους συνεργείο όσο και στα υπόλοιπα, ήταν σημαντικός· εργάτες από διάφορα συνεργεία ήρθαν αμέσως σε επαφή και αποφάσισαν να εκδώσουν μια μηνιαία εφημερίδα που να απευθύνεται προς όλο το εργοστάσιο. Έτσι, το πρώτο τεύχος της, τεσσάρων σελίδων, δακτυλογραφημένης, “*Tribune Ouvrière*” δημοσιεύθηκε τον Μάιο και η επιτυχία που γνώρισε ανάμεσα στους εργάτες επιβεβαίωσε την ανάγκη που νιώθουν για ένα ανεξάρτητο όργανο έκφρασης, που δεν θα ποδηγετείται από κανένα από τα δυο μπεριαλιστικά μπλοκ»⁸. Παράλληλα, χαιρετίζει την προσπάθεια που σύμφωνα με το περιοδικό «αντιπροσωπεύει –για πρώτη φορά μετά τις Επιτροπές Αγώνα που εμφανίστηκαν σε ορισμένα εργοστάσια το 1947– μια απόπειρα δημιουργίας, στο επίπεδο του εργοστασίου, μιας διαρκούς και ανεξάρτητης από τις συνδικαλιστικές και πολιτικές γραφειοκρατίες εργατική οργάνωση εμβρυακής μορφής»⁹.

Το στοίχημα του πειράματος της *Tribune Ouvrière* ήταν να καταφέρει να αποτελέσει μια διαφορετική μορφή εργατικού τύπου από ό,τι οι αντίστοιχες εφημερίδες της περιόδου: όχι αναλύσεις από ειδικούς ή εισαγωγή πολιτικών γραμμών από τα κομματικά επιτελεία ή τις πολιτικές οργανώσεις, αλλά εμπειρίες αντίστασης εκφρασμένες από εργάτες των πιο διαφορετικών κατηγοριών του εργοστασίου. Παρόλα αυτά, ο προσανατολισμός αυτός, όσο και ο τρόπος με τον οποίο θα επιτυχανόταν, αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των Gaspard και Pierre Bois από την μια πλευρά και του Daniel Mothé από την άλλη.

Σύμφωνα με τους Gaspard και Bois εξαιτίας ακριβώς τους γεγονότος πως οι εργάτες της Renault ήταν απαθείς, πολυδιασπασμένοι και απολίτικοι για αυτό και η *Tribune Ouvrière* όφειλε να ρίξει το κέντρο βάρους της δουλειάς της στην «επαναπολιτικοποίηση» της εργατικής τάξης. Ο τρόπος που θα γινόταν κάτι τέτοιο ήταν με το να αναλάβουν οι εργάτες εκείνοι που διέθεταν πολιτική μόρφωση να εκπαιδεύσουν τους υπόλοιπους πάνω στην ιστορία της εργατικής τάξης (σύμφωνα με τον Gaspard) και των επανασ-

⁷ Ο.π., σ. 72.

⁸ Βλ. « Un journal ouvrier chez Renault » στο *S ou B*, τχ.15-16, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1954, σ. 71.

⁹ Ο.π., σ. 72.

τατικών κομμάτων (σύμφωνα με τον Bois)¹⁰. Σε μια συνάντηση του *S ou B* με τους αναγνώστες του, στην οποία παρευρίσκονται και οι ίδιοι, διατυπώνουν εκείνες τις θέσεις, ενδεικτικές της συγκεκριμένης άποψης, πάνω στην πολιτική δουλειά που πρέπει να αναληφθεί στο εργοστάσιο. Σύμφωνα με τον Gaspard «ουδέποτε η κατάρρευση των εργατών δεν ήταν τόσο ολική και η παθητικότητα τόσο δύσκολο να κλονιστεί. Στην Renault για παράδειγμα η διοίκηση τολμά να εφαρμόσει καταχρηστικά μέτρα, κάτι που παλαιότερα ήταν αδύνατο, και οι πολιτικοποιημένοι αγωνιστές δεν καταφέρνουν να τα αντικρούσουν παρά κάνοντας τεράστιες προσπάθειες με σκοπό να ξεσηκώσουν τις διαμαρτυρίες των συναδέλφων τους» και σημειώνει, εκτός των άλλων, πως «οι εργάτες απδιασμένοι από τον σταλινισμό εξηγούνται απέναντι σε κάθε προσπάθεια οργάνωσης». Επομένως, εκείνο που πρέπει να γίνει είναι να «μάθουμε εκ νέου στους εργάτες την πολιτική. Όσοι έχουν κάποια μόρφωση πρέπει να εκπαιδεύσουν τους υπόλοιπους στην ιστορία του εργατικού κινήματος και την σχέση με το κεντρικό γεγονός της εκμετάλλευσης»¹¹. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τον Pierre Bois «η τάξη είναι εξαιρετικά ετερογενής: υπάρχει μια μειοψηφία που αναζητά να ενσωματωθεί στο εκμεταλλευτικό σύστημα –κάποιοι με το να τα βγάζουν πέρα με ατομικούς όρους, με την αναζήτηση καλύτερευσης του μισθού μέσω της υπερεργασίας, άλλοι, δε, με την συμμετοχή τους στην σταλινική γραφειοκρατία. Η πλειοψηφία είναι παθητική, ανασφαλής για το μέλλον, αγνοεί το παρελθόν των ταξικών αγώνων και στερείται οιασδήποτε σοσιαλιστικής κουλτούρας». Το γεγονός εκείνο που δεσπάζει στο εργοστάσιο, σύμφωνα με τον ίδιο, είναι «η απογοήτευση των εργατών, η αίσθηση ότι πολιτικά και επαγγελματικά είναι “μηδενικά”. Αυτή την απογοήτευση πρέπει να νικήσουμε ξαναπιάνοντας με υπομονή και επιμονή την δουλειά της εκπαίδευσης και της οργάνωσης που στο παρελθόν διεξήγαγαν τα επαναστατικά κόμματα»¹². Με άλλα λόγια, οι Gaspard και Bois έριχναν το βάρος πρωτίστως στο πολιτικό, στην έκφραση των αντιφρονούντων πολιτικοποιημένων εργατών της Renault, ενώ η οργάνωση που πρότειναν με τα υπόλοιπα κομμάτια της τάξης ακολουθούσε το μονοπάτι των παραδοσιακών πολιτικών μοντέλων.

Οι Καστοριάδης και Λεφόρ που παίρνουν τον λόγο μετά από τις παραπάνω τοποθετήσεις ασκούν έντονη κριτική στην άποψη εκείνη που δηλώνει «πίστη στους παραδοσιακούς τρόπους οργάνωσης» μεταξύ πρωτοπορίας και τάξης. Αυτοί οι τρόποι οργάνωσης έχουν αποδείξει την αποτυχία τους και, ως εκ τούτου, μέσα στα άμεσα καθήκοντα δεν είναι «η δουλειά της “πολιτικοποίησης” με παραδοσιακούς όρους» της εργατικής τάξης, αλλά αντίθετα, «πρέπει να αναδείξουμε», σύμφωνα με τους ίδιους, «όλες τις αντιδράσεις των εργατών, που μέσα στα πλαίσια της ίδιας της παραγωγής εκδηλώνουν την άρνηση της εκμετάλλευσης και την τάση για αυτονομία. Να τις αναδείξουμε σημαίνει πρώτα από όλα να κάνουμε τους εργάτες να μιλήσουν, να δώσουμε τον λόγο στην σιωπηρή αυ-

¹⁰ Βλ. Stephen Hastings-King, *Looking for the Proletariat*, 'Ο.π., σ. 207.

¹¹ Τοποθετήσεις από την συνάντηση του *S ou B* με αναγνώστες του περιοδικού όπως παρατίθενται στο «*La réunion des lecteurs de “Socialisme ou Barbarie”*», στο *S ou B*, τχ. 17, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1955, σ. 79. Στο κείμενο αυτό ο Gaspard εμφανίζεται με το ψευδώνυμό Raymond Bourd (Το πραγματικό του όνομα είναι Raymond Hürzel).

¹² Βλ. «*La réunion des lecteurs de “Socialisme ou Barbarie”*», στο *S ou B*, τχ. 17, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1955, σ. 79. Στο κείμενο ο Bois εμφανίζεται με το ψευδώνυμο Henri.

τή μάζα, τα προβλήματα της οποίας τα καλύπτουν με πολιτικά σλόγκαν. Οι πολιτικοποιημένοι αγωνιστές έχουν τις περισσότερες φορές την τάση να πιστεύουν πως το καθήκον τους είναι να κομίζουν τις πολιτικές τους αλήθειες στην τάξη, ενώ καθήκον τους είναι να βοηθούν την τάξη να εκφράζει τις άμεσες και ιστορικές της διεκδικήσεις, να δίνει σε αυτές, προφανώς, μορφή, να προλαβαίνει ως ένα βαθμό, αλλά και να βρίσκει το πρόγραμμα μέσα στην ίδια την εμπειρία της πρωτοπορίας»¹³.

Στο ίδιο μήκος κύματος ο Mothé υποστηρίζει πως η αναγκαιότητα του εγχειρήματος της εργατικής εφημερίδας βρίσκεται πρώτα και κύρια στον κοινωνικό της χαρακτήρα, στην οικοδόμηση της ενότητας με τους υπόλοιπους εργάτες απέναντι στην πραγματικότητα του κατακερματισμού στην παραγωγή¹⁴. Ο τρόπος επίτευξης αυτής της ενότητας πραγματοποιείται μέσα από την κυκλοφορία εμπειριών κατά τρόπο τέτοιο που να αναδεικνύονται οι κοινοί όροι της εκμετάλλευσης, παρά τις πολυπληθείς διαιρέσεις και τον κατακερματισμό των καθηκόντων¹⁵. Η εργατική εφημερίδα, στην βάση αυτή, αποτελεί οργανωτική δομή που συμβάλλει στην δημιουργία γεγονότων και στην εγκαθίδρυση ενός πολιτικού χώρου μέσα στον ήδη διαμορφωμένο χώρο της Renault, που να είναι σε θέση να ορίζει πολιτικές δυνατότητες μέσα στα προδιαγεγραμμένα όρια που υπαγορεύονται από την ηγεμονία των γραφειοκρατικών –φιλεργοδοτικών, ρεφορμιστικών και σταλινικών– συνδικάτων. Κυκλοφορώντας η εφημερίδα εμπειρίες, στην θέση άρθρων γενικού πολιτικού σχολιασμού, μετατρέπεται σε μέσο διάδοσης των συγκρούσεων εκείνων που διαπερνούν την καθημερινότητα της παραγωγής και ταυτόχρονα προτρέπει στην δραστηριοποίηση των εργατών ενάντια στην απάθεια, στον φόβο και στην κυρίαρχη πρακτική της ανάθεσης στους ειδικούς της συνδικαλιστικής διαμεσολάβησης. Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα των πιο διαφορετικών μορφών δράσης η εφημερίδα συμβάλλει στο να βαθύνουν τα περιεχόμενα του αγώνα για την επιβολή αλλαγών στην καθεστηκυία τάξη πραγμάτων του εργοστάσιου.

Σε ένα κλασικό άρθρο, με τίτλο « Le problème du journal ouvrier », που γράφει ο Mothé με σκοπό να ασκήσει κριτική στις εκφρασμένες αντιλήψεις γύρω από τον χαρακτήρα

¹³ Η τοποθέτηση των Καστοριάδη και Λεφόρ από την συνάντηση με τους αναγνώστες του *S ou B* στο « La réunion des lecteurs de "Socialisme ou Barbarie" », στο *S ou B*, τχ. 17, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1955, σ. 80.

¹⁴ Το ζήτημα της «ενότητας της εργατικής τάξης» ήταν από αυτά που παραδοσιακά απασχολούσαν τις συνδικαλιστικές οργανώσεις στο εργοστάσιο και πάνω στο οποίο βάσιζε την πολιτική της και η ίδια η CGT. Παρόλα αυτά, αυτή η τελευταία απέδιδε εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο σε αυτήν την «ενότητα» ως «ενότητα "όλων των καλών Γάλλων"» και αυτός είναι ο λόγος, σύμφωνα με την *Tribune Ouvrière*, για τον οποίο «είναι ΥΠΕΡ της ιεραρχίας των μισθών, ακριβώς γιατί θεωρεί ως καλό Γάλλο τον καλό επιστάτη, το καλό αφεντικό, τον καλό στρατηγό, τον καλό αστυνομικό, τον καλό υπουργό [...]». Από την αναδημοσίευση αποσπάσματος από το δεύτερο φύλλο της *Tribune Ouvrière* όπου εξηγείται η θέση πάνω στο ζήτημα του μισθού στο *S ou B*, τχ. 15-16, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1954, σ. 78. [Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο]. Η CGT ανίγαγε δηλαδή το ζήτημα της ενότητας στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο αλλαγής της κυβέρνησης, συγκαλύπτοντας με τον τρόπο αυτό την αντίθεση συμφερόντων μεταξύ της βάσης των εργατών με τους επιστάτες και προϊσταμένους μέσα στο εργοστάσιο, κατά τρόπο δηλαδή ώστε, σύμφωνα με την προσφιλή φράση της εφημερίδας, «να αλλάξει η κυβέρνηση και να παραμείνουν όλα τα υπόλοιπα στην θέση τους». Βλ. « Un journal ouvrier chez Renault » στο *S ou B*, τχ. 15-16, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1954, σ. 77.

¹⁵ Βλ. Βλ. Philippe Gottraux, « *Socialisme ou Barbarie* » : *Un engagement politique et intellectuel dans la France de l'après-guerre*, Payot, Lausanne, 1998, σ. 67 και Stephen Hastings-King, *Looking for the Proletariat*, Ό.π., σσ. 195-207.

της εργατικής εφημερίδας, αλλά και να προσδιορίσει την κατεύθυνση του εγχειρήματος της *Tribune Ouvrière* μετά από ένα χρόνο κυκλοφορίας, διατυπώνει μια πολύ ορισμένη κριτική τόσο απέναντι στα συνδικάτα από την μία πλευρά, όσο και τις τροτσκιστικές και αναρχικές οργανώσεις της εποχής από την άλλη, πάνω στο τρόπο με τον οποίο έδρασαν στο ζήτημα του μισθού¹⁶. Ενώ τα πρώτα μένουν στην υπεράσπιση των άμεσων αναγκών ή των άμεσων διεκδικήσεων της εργατικής τάξης αποσυνδέοντάς τες από τον σκοπό του κοινωνικού μετασχηματισμού, οι δεύτερες πλειοδοτούν πάνω στον επαναστατικό σκοπό αδιαφορώντας ή αντιμετωπίζοντας εργαλειακά τις άμεσες ανάγκες/διεκδικήσεις των εργατών για την εκπλήρωση η καθεμιά των ιδιαίτερων πολιτικών της επιδιώξεων:

Εμφανίζεται έτσι μια ολόκληρη ιεραρχική κλίμακα από πολιτικούς ή διεκδικητικούς αγώνες. Το Χριστιανοδημοκρατικό Συνδικάτο ή η F.O. ζητάνε δέκα φράγκα αύξηση, προτείνοντας απεργία μιας ημέρας. Η C.G.T. ζητά είκοσι φράγκα αύξηση και απεργία δυο ημερών. Οι τροτσκιστές και οι αναρχικοί ζητάνε αύξηση 1.000 ευρώ και απεργία διαρκείας.

Ο δρόμος που οδηγεί από την απλή οικονομική διεκδίκηση στην πολιτική διεκδίκηση ή δράση είναι περίπλοκος. Οι μεν συνδέουν τις διεκδικήσεις με το ζήτημα των γερμανικών επανεξοπλισμών, ενώ για τους δε οι διεκδικήσεις συνδέονται με την καταστροφή του καπιταλιστικού συστήματος και την κατάληψη της εξουσίας από την εργατική τάξη.

Για τους μεν όπως και για τους δε, δυο είναι τα προβλήματα που υπάρχουν. Το ένα είναι αυτό των άμεσων διεκδικήσεων των εργατών, αυτό της αυθόρμητης δράσης των εργατών, της ταξικής πάλης στο πιο στοιχειώδες επίπεδο· το άλλο είναι αυτό της κατάληψης της πολιτικής εξουσίας. Η σύζευξη αυτών των δυο προβλημάτων μπορεί να επιλυθεί με τον ακόλουθο τρόπο: “αν μας βοηθήσετε να κατακτήσουμε την πολιτική εξουσία δεν θα χρειαστεί μετά να παλέψετε για τις άμεσες διεκδικήσεις σας: θα σας τις ικανοποιήσουμε”.

Αυτή η προπαγάνδα τείνει να προωθεί ενός είδους νταραβέρι με την εργατική τάξη προκειμένου να της αποδείξει πως για κάθε θέμα έχει περισσότερα να κερδίσει ψηφίζοντας για το τάδε ή δείνα κόμμα ανεβάζοντάς το στην εξουσία ή με το να κάνει την Επαναστάση από το να διεκδικεί κάθε έξι μήνες 10 φράγκα αύξηση την ώρα.

Στην πραγματικότητα, αυτή η πολιτική συνίσταται στο να δείχνει είτε την πλάνη της εργατικής τάξης όταν διεκδικεί ή υπερασπίζεται ζητήματα με αυτόν τον τρόπο, είτε ότι δεν απαιτεί αρκετά ή ότι απαιτώντας περισσότερα μπορεί σιγά-σιγά να καταλήξει στο να δημιουργήσει κρίση και να επιταχύνει τις αντιφάσεις του καθεστώτος και με αυτόν τον τρόπο να αντισταθεί όλο και περισσότερο στο ίδιο το σύστημα.

Για όλες όμως αυτές τις οργανώσεις η πάλη των εργατών θεωρείται κάτι σαν πάρεργο, δευτερεύουσας σημασίας, σαν απλό μέσο για την επίτευξη του τελικού σκοπού.

Η εργατική εφημερίδα εκκινεί από μια διαφορετική αντίληψη των πραγμάτων. Αυτή η αντίληψη αφορά στο γεγονός πως η πιο στοιχειώδης πάλη των τάξεων περιλαμβάνει μέσα της τα θεμελιώδη εκείνα στοιχεία για την καταστροφή του καπιταλιστικού συστήματος και την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Αυτά τα στοιχεία οφείλει η εφημερίδα να ψάξει και να αναπτύξει. Για αυτήν την τελευταία, υπάρχει μια βαθιά σχέση μεταξύ των επαναστατικών αντιλήψεων του σοσιαλισμού και της καθημερινής εργατικής πάλης.

Δεν θέλουμε, κατά καμία έννοια, να πούμε πως κάθε ταξικός αγώνας θέτει στο σύνολό του το θεμελιώδες πρόβλημα της καταστροφής του καπιταλιστικού συστήματος

¹⁶ Daniel Mothé, « Le problème du journal ouvrier », *S ou B*, τχ. 17, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 1955, σσ. 26-48.

και της εγκαθίδρυσης του σοσιαλισμού. Σε κάθε ταξικό αγώνα είναι αποτυπωμένη η επιρροή της αστικής ή σταλινικής ιδεολογίας και πρέπει πρώτα και κύρια απέναντι από αυτές τις επιρροές να αποδεσμευτεί ο ταξικός αγώνας. Αυτό όμως δεν μπορεί να γίνει επεκτείνοντας το εύρος του αγώνα όπως κάνουν οι τροτσκιστές και οι αναρχικοί, αλλά ανακαλύπτοντας τους αληθινούς σκοπούς αυτού του αγώνα. Έτσι για παράδειγμα, στην απεργία της 28^{ης} Απριλίου του 1954 οι τροτσκιστές και οι αναρχικοί έριξαν την ιδέα της απεργίας διαρκείας –χωρίς να ενδιαφέρονται για την ίδια την διεκδίκηση. Εμείς αντιθέτως, απαγκιστρωθήκαμε από το λανθασμένο νόημα της διεκδίκησης που ήταν η ιεραρχία [εν. των μισθών]. Το γεγονός αυτό έχει μια πιο βαθιά πολιτική σημασία από το να υπερθεματίζει κανείς μια κινητοποίηση που δεν βασίζεται παρά σε ένα τακτικό σκοπό και του οποίου η βάση ήταν εξ' αρχής λάθος¹⁷.

Για τον Mothé αυτή η «ανακάλυψη των αληθινών σκοπών του αγώνα», αυτή η αναζήτηση του πολιτικού νοήματος διενεργείται μέσα από την δημιουργία διαδικασιών συζήτησης μέσα στο εργοστάσιο. Αυτός ακριβώς είναι και ο σκοπός του πειράματος της εργατικής εφημερίδας γιατί μέσα από αυτήν την διαδικασία της συζήτησης χτίζεται η ενότητα της τάξης: *«Κάθε διεκδίκηση και κάθε δράση θα πρέπει να έχει προηγουμένως συζητηθεί όσο το δυνατόν περισσότερο από τους εργάτες. Με αυτόν και μόνον τον τρόπο θα μπορούν να την υπερασπιστούν αποτελεσματικά. Με αυτόν και μόνον τον τρόπο επίσης μπορεί να πραγματοποιηθεί η εργατική ενότητα»*¹⁸.

Από την άλλη πλευρά, όπως σημειώνει στο άρθρο για την εργατική εφημερίδα: *«Απέναντι στον επίσημο τύπο έχει ανορθωθεί ο τύπος των επαναστατικών οργανώσεων: αυτός ο τελευταίος ειδικά σε περιόδους επαναστατικής κρίσης της κοινωνίας, ευνοούνταν από το γεγονός πως το πολιτικό του περιεχόμενο ανταποκρινόταν στα συμφέροντα των αναγνώστων εργατών του. Έστω όμως κι αν το περιεχόμενό του είναι εντελώς διαφορετικό, οι επαναστατικές εφημερίδες είχαν πάντοτε ένα κοινό με τις αστικές εφημερίδες, την απομόνωσή τους από την εργατική τάξη: και στις δύο περιπτώσεις η εφημερίδα είναι ένας ξεχωριστός οργανισμός, με διακριτό προσωπικό, με την ιεραρχία των συντακτών της, εκ των οποίων έχουν ως σκοπό την προπαγάνδα, την μορφή της εφημερίδας»*¹⁹. Η *Tribune Ouvrière*, αντίθετα, επιχειρεί να *«είναι μια εφημερίδα που δεν θα διαθέτει έναν αυτόνομο μηχανισμό: οι συντάκτες, οι διακινητές, οι αναγνώστες της δηλαδή θα αποτελούν ένα αρκετά ευρύ σύνολο εργατών. Όχι μόνο ο μηχανισμός της εφημερίδας δεν θα είναι διαχωρισμένος από τους αναγνώστες της, αλλά και το περιεχόμενο της εφημερίδας θα καθορίζεται από αυτό το σύνολο των συντακτών, διακινητών, εργατών αναγνώστων»*²⁰. Ο πραγματικός της χαρακτήρας υπαγορεύεται από την κοινωνική της σύνθεση: *«Η εφημερίδα δεν θα έχει σαν σκοπό την διακίνηση μια καθορισμένης πολιτικής αντίληψης μέσα στην εργατική τάξη, αλλά θα εκκινεί από συγκεκριμένες, ατομικές ή συλλογικές, εμπειρίες εργατών που σκοπό τους έχουν να απαντούν στα προβλήματα*

¹⁷ Daniel Mothé, « Le problème du journal ouvrier », *S ou B*, τχ. 17, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 1955, σσ. 33-34.

¹⁸ Βλ. Απόσπασμα από το πρώτο τχ. της *Tribune Ouvrière* όπως αναδημοσιεύτηκε στο *S ou B*, τχ. 15-16, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1954, σ. 75.

¹⁹ Daniel Mothé, « Le problème du journal ouvrier », *S ou B*, τχ. 17, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 1955, σ. 27.

²⁰ Ό.π.

που τους απασχολούν»²¹. Στον βαθμό, δε, που ένα τέτοιο εγχείρημα καταφέρει να αποτελέσει πραγματικό μέσο έκφρασης των εργατών, τότε καθίσταται δυνατή η υπέρβαση της ανισομέρειας μεταξύ των διαφορετικών εμπειριών μέσα από την σύνθεσή τους: «*Το επίπεδο της εργατικής εμπειρίας δεν είναι το ίδιο παντού: διαφέρει ανάλογα με το επάγγελμα, τον βιομηχανικό κλάδο, την σωματειακή παράδοση, το γεωγραφικό χώρο. Διαφέρει επίσης για τους ίδιους λόγους ανάλογα με την φύση των προβλημάτων. [...] Έτσι, ένα άρθρο που αφορά τους O.S. της αλυσίδας της Renault δεν θα ενδιέφερε αναγκαστικά ή δεν θα απαντούσε στα προβλήματα ενός εργάτη των εγκαταστάσεων της Τουλούζ. Η ανάπτυξη επομένως μιας τέτοιας εφημερίδας δεν μπορεί να γίνει παρά με έναν αντίστροφο τρόπο από αυτόν των υπόλοιπων εφημερίδων: αυτή η ανάπτυξη υπαγορεύεται από την ανάπτυξη του αριθμού των συμμετεχόντων και συντακτών της*»²². Με αυτήν την έννοια, η *Tribune Ouvrière* δεν αποτελεί δεξαμενή συλλογής ανεκδοτολογικών εμπειριών ή ντοκουμέντων, ούτε όμως πρόκειται για ένα πολιτικό ή συνδικαλιστικό εγχείρημα, με την τετριμμένη έννοια διαχωρισμού του «πολιτικού» και «συνδικαλιστικού»:

Η εργατική εφημερίδα οφείλει λοιπόν να αποτελεί ταυτόχρονα έκφραση της εμπειρίας των εργατών (και υπό αυτήν την έννοια όπως θα δούμε δεν μπορεί παρά να γράφεται από τους ίδιους τους εργάτες) και μέσο που θα τους βοηθά στην θεωρητικοποίηση αυτής της εμπειρίας (και από εκεί θα συνεπικουρεί την διαδικασία πολιτικοποίησης της εργατικής τάξης). Η εφημερίδα όμως δεν μπορεί να διαχωρίζεται από αυτήν την εμπειρία, διότι σε διαφορετική περίπτωση θα ξεφεύγει αναγκαστικά από τον έλεγχο της εργατικής τάξης.

Υπό αυτήν την έννοια, η εργατική εφημερίδα δεν είναι ούτε πολιτική, ούτε συνδικαλιστική εφημερίδα όπως ούτε και ένα ντοκουμέντο.

α) *Δεν είναι μια πολιτική εφημερίδα*: αυτό σημαίνει πως δεν αποτελεί την έκφραση μιας πολιτικής οργάνωσης, δεν διαλαλεί την ιδεολογία αυτής της πολιτικής οργάνωσης στις μάζες. Δεν προϋποθέτει κάποια πρότερη συμφωνία μεταξύ διαφορετικών πολιτικών τάσεων πάνω σε ένα πρόγραμμα. Η αρχή που το διέπει και αρκεί να το οριοθετήσει από κάθε άλλη απόπειρα είναι πως η «εργατική τάξη είναι ικανή από μόνη της να επιλύσει το ζήτημα της χειραφέτησής της».

Αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει πως η εφημερίδα δεν θα ασχολείται με την πολιτική. Μπορεί να ασχολείται με πολιτικά ζητήματα. Οι πολιτικές όμως αντιλήψεις που θα εξάγονται από αυτήν την εφημερίδα δεν θα αποτελούν παρά αποτελέσματα πραγματοποιημένων εμπειριών· δεν θα τίθενται ποτέ ως σκέψεις ή αξιώματα που συνδέονται με την πρότερη αποδοχή κάποιας ιδεολογίας.

β) *Δεν θα αποτελεί όμως ούτε μια συνδικαλιστική εφημερίδα*, η οποία θα ασχολείται μόνο με οικονομικά ζητήματα.

Μας δόθηκε ήδη η ευκαιρία να δείξουμε πως αυτός ο διαχωρισμός ανάμεσα σε οικονομικά και πολιτικά ζητήματα δεν ανταποκρίνεται σήμερα σε τίποτε το αληθινό, πως κάθε συνδικαλισμός όσο αγνός κι αν είναι, είναι πολιτικός. Η εφημερίδα δεν θα είναι συνδικαλιστική υπό την έννοια πως τα προβλήματα με τα οποία θα καταπιάνεται ξεπερνούν τα συνδικαλιστικά πλαίσια.

²¹ 'Ο.π.

²² 'Ο.π., σ. 46.

c) Δεν θα αποτελεί ντοκουμέντο. Η εργατική εφημερίδα δεν μπορεί να αποτελεί ένα έντυπο που θα αρέσκειται στο να αναδιατυπώνει με ανεκδοτολογικό τρόπο την ζωή του εργάτη στο εργοστάσιο. Ο εργάτης γνωρίζει αυτά που συμβαίνουν στο εργοστάσιο. Η περιγραφή του χώρου εργασίας και των σχέσεων με την διοίκηση δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον παρά μόνο για έναν κόσμο που βρίσκεται εκτός του εργοστασίου. Δεν είναι αυτός ο σκοπός της εφημερίδας. Η περιγραφή ενός γεγονότος εντός του εργοστασίου ή εκτός αυτού δεν έχει ενδιαφέρον παρά μόνο στο βαθμό που μπορούμε να εξάγουμε από αυτό το γεγονός εκτιμήσεις που αφορούν γενικά την εργατική εμπειρία.

Η εφημερίδα δεν θα είναι ούτε πολιτική ούτε συνδικαλιστική ούτε ένα τεκμήριο της εργατικής ζωής, αλλά ταυτόχρονα όλα αυτά μαζί. Δεν λέμε ότι η εργατική εφημερίδα οφείλει να είναι μια εφημερίδα της οποίας ένα μέρος θα προορίζεται για την πολιτική, ένα άλλο για την οικονομία και ένα άλλο στην περιγραφή.

Η εφημερίδα θα έχει ένα πιο καθολικό νόημα στο βαθμό που συμπυκνώνει το πολιτικό, το οικονομικό και το κοινωνικό. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να επιτύχει το βαθύτερο νόημα της πολιτικής²³.

Αυτό το «βαθύτερο νόημα της πολιτικής», στο οποίο αναφέρεται εδώ ο Mothé, βασίζεται πρωτίστως σε μια διαφορετική αντίληψη για την πολιτική: η πολιτική όχι ως αφηρημένη γνώση των πραγμάτων, ούτε ως εισαγωγή έξω από την τάξη συνθημάτων από τις πολιτικές ηγεσίες, αλλά ως ανάδειξη των συγκεκριμένων προβλημάτων που απορρέουν από την καθημερινότητα της ζωής στο εργοστάσιο σε ζητήματα με κατεξοχήν πολιτικό περιεχόμενο²⁴. Με αυτήν την έννοια, δεν έχει νόημα η ανάγκη για μια εκ νέου «πολιτικοποίησης της εργατικής τάξης» από τις πολιτικές μορφές: «Σύμφωνα με τους σοσιαλιστές αγωνιστές, είτε αυτοί είναι σταλινικοί είτε τροτσκιστές, πρέπει να “πολιτικοποιήσουμε τον εργάτη”, δηλαδή να τον εισάγουμε με εκλαϊκευμένο και απλοϊκό τρόπο στα μυστήρια αυτής της επιστήμης [εν. την πολιτικής]. Η εισαγωγή αποσκοπεί στο να πείσει πως το εν λόγω κόμμα υπερασπίζεται τον εργάτη και πως με την σειρά του ο εργάτης οφείλει να υπερασπίζεται το κόμμα. Για τους σταλινικούς, αυτή η πολιτικοποίηση συνίσταται στο να εισάγει τους εργάτες στον μηχανισμό πολιτικής της αστικής τάξης τόσο σε εσωτερικό επίπεδο (σημασία του κόμματος της αστικής τάξης), όσο και σε εξωτερικό (σημασία των διεθνών συμφωνιών). Για τους τροτσκιστές, η εισαγωγή των εργατών στην πολιτική είναι πολύ πιο σύνθετη και δύσκολη: απαιτεί μια ερμηνεία της ιστορίας του εργατικού κινήματος (εκφυλισμός της ρωσικής επανάστασης και της Τρίτης Διεθνούς), μια κουτσουρεμένη εξήγηση των μαρξιστικών θεωριών πάνω στην οικονομία, την πολιτική κτλ...»²⁵.

²³ Ο.π., σσ. 31-32.

²⁴ Η «συγκεκριμένη διερεύνηση» των σχέσεων παραγωγής μέσα από τις εργατικές εμπειρίες στα πλαίσια της μαρξιστικής θεωρίας άρχισε να αναπτύσσεται στην θέση της αποκλειστικής επικέντρωσης στην «θεωρία της αξίας». Την δεκαετία του 1960 οι έρευνες στην ιταλική βιομηχανία που θα ξεκινήσει ο Romano Alquati εκκινούν από αυτήν ακριβώς την θέση της «συγκεκριμένης διερεύνησης» των παραγωγικών σχέσεων μέσα από την ανάλυση των νέων εργατικών συμπεριφορών. Την δεκαετία του '80 αυτή η θέση θα εμπνεύσει εθνογραφικές έρευνες πάνω στην εργασία όπως η κλασική έρευνα της R. Cavendish, *Women on the line*, Routledge, Λονδίνο, 1982 και H. Benyon *Working for Ford*, Penguin, Λονδίνο, 1984. Για μια πραγμάτευση αυτού του θέματος βλ. το άρθρο του Frederick H. Pitts, “Follow the money? Value theory and social inquiry” στο *Ephemera*, τχ. 14(3), Αύγουστος 2014, σσ. 335-356.

²⁵ D. Mothé, « Le problème du journal ouvrier », *S ou B*, τχ. 17, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 1955, σ. 29.

Για την παραδοσιακή πολιτική αντίληψη, η κυκλοφορία εμπειριών δεν έχει καμία συγκεκριμένη κατεύθυνση ή πολιτική γραμμή. Σύμφωνα με τον Mothé όμως: «Μια εφημερίδα χωρίς κατευθυντήρια γραμμή θα είναι αυτομάτως μια αντιφατική εφημερίδα που, αργά ή γρήγορα, θα τεθεί κάτω από την επιρροή των πιο επιτήδειων πολιτικών στοιχείων. Η εφημερίδα έχει γραμμή. Αυτή η γραμμή είναι η συζήτηση και η αντιπαράθεση μεταξύ των εργατών [...]»²⁶. Με το να καταγράφει αντίθετα και να αναλύει τον ταξικό ανταγωνισμό μέσα από τις εμπειρίες, η εφημερίδα είναι σε θέση να παρεμβαίνει ενεργά στις συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στο εργοστάσιο: «Η εφημερίδα δεν μπορεί παρά να παρέχει μια εξήγηση, να εκφράζει και να κατευθύνει αυτόν τον ταξικό ανταγωνισμό»²⁷.

Ωστόσο, δεν θα είχε νόημα η απόπειρα δημιουργίας οποιασδήποτε διαδικασίας συζήτησης, είτε με την μορφή μιας εφημερίδας είτε με οποιαδήποτε άλλη μορφή, χωρίς να διασφαλίζονται ταυτόχρονα ισότιμοι όροι συμμετοχής σε αυτήν. Αυτή η διαδικασία συζήτησης βασίζεται στην εγκαθίδρυση μιας ορισμένης σχέσης μεταξύ πολιτικού και κοινωνικού και συγκεκριμένα μεταξύ των αντιφρονούντων πολιτικοποιημένων εργατών με τα υπόλοιπα κομμάτια της τάξης. Στην οπτική αυτή, σκοπός των πολιτικοποιημένων εργατών δεν είναι ούτε να ποδηγετήσουν την τάξη αναπτύσσοντας μια σχέση ανταγωνισμού με αυτήν, ούτε και να αποτελέσουν απλούς μεσολαβητές στην συζήτηση, ως εάν οι ίδιοι να αποτελούν ουδέτερους διακινητές εργατικών εμπειριών, αλλά να συμβάλλουν ενεργά και οι ίδιοι από την θέση τους μέσα στην τάξη στην υπεράσπιση των διαδικασιών συζήτησης. Όπως αναφέρει ο Mothé: «μόνο οι επαναστάτες αγωνιστές που έχουν κατανοήσει την τεράστια σημασία αυτής της συζήτησης και της συμμετοχής των εργατών στα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, μπορούν να εμποδίσουν τη φίμωση αυτής της συζήτησης από τους επιτήδειους πολιτικούς»²⁸. Σε αυτό το πλαίσιο: «Ο επαναστάτης αγωνιστής δεν είναι θεατής στην αντιπαράθεση των εργατών σε μια συζήτηση ούτε συλλέγει όπως ο συλλέκτης τις σκέψεις της εργατικής τάξης. Είναι αντίθετα τόσο ο υπέρμαχος αυτής της συζήτησης, όσο και συμμετέχων. Ο επαναστάτης αγωνιστής αναζητά την εμφάνιση και την ανάπτυξη αυτής της συζήτησης που γίνεται ένας διάλογος μεταξύ των εργατών και της επαναστατικής οργάνωσης. Ο επαναστάτης αγωνιστής προσπαθεί να κάνει να θριαμβεύσει η ιδεολογία του, αλλά σε αντίθεση με τους αστούς ή σταλινικούς πολιτικούς, δεν κάνει κάτι τέτοιο παρά για να υπηρετήσει την εργατική εμπειρία, δηλαδή να αγωνιστεί στο πεδίο των εργατών, στο πεδίο των συγκεκριμένων ζητημάτων. Υπό αυτήν την έννοια, ο διάλογος με τους εργάτες είναι ένας αληθινός διάλογος και όχι ένας μονόλογος»²⁹. Ο διάλογος αυτός βασίζεται στο γεγονός του διαφορετικού τρόπου συγκρότησης μεταξύ αγωνιστών και εργατών: «Αν η εκπαίδευση ενός επαναστάτη αγωνιστή είναι μια εκπαίδευση σχεδόν αποκλειστικά διανοητική, ειδικά σε περιόδους όπως αυτές που ζούμε όπου η απουσία εργατικών κινητοποιήσεων έχει απονευρώσει τις επαναστατικές μειοψηφίες της τάξης, αντιθέτως η πολιτική εκπαίδευση

²⁶ 'Ο.π., σ. 35.

²⁷ 'Ο.π., σ. 44.

²⁸ 'Ο.π.

²⁹ 'Ο.π.

των εργατών είναι, σχεδόν αποκλειστικά, πρακτική»³⁰. Ιδεατά, λοιπόν, η εργατική εφημερίδα αποσκοπεί στην «όσμωση» μεταξύ των πολιτικοποιημένων εργατών με θεωρητική κατάρτιση με τους υπόλοιπους εργάτες, των οποίων η γνώση είναι κυρίως πρακτική: «Με αυτήν την έννοια, αν η εργατική τάξη έχει ανάγκη την επαναστατική οργάνωση προκειμένου να θεωρητικοποιήσει την εμπειρία της τότε και η οργάνωση έχει ανάγκη την τάξη για να αντλήσει από αυτήν την εμπειρία. Αυτή η διαδικασία όσμωσης είναι καθοριστικής σημασίας»³¹. Μέσα από αυτήν την «όσμωση» ως διαδικασία «εμβάθυνσης και ανάπτυξης της συζήτησης με σκοπό να υπάρχει διάλογος μεταξύ εργατών και επαναστατικής οργάνωσης»³² επιτυγχάνεται η σύζευξη μεταξύ θεωρίας και πράξης, «μια σύζευξη που δεν θα αποτελεί μονάχα αφομοίωση της επαναστατικής ιδεολογίας από την εργατική τάξη, αλλά εξίσου αφομοίωση της εργατικής εμπειρίας από τους αγωνιστές επαναστάτες»³³. Η εμπειρία επομένως αποτελεί αυτήν ακριβώς την έννοια μέσης εμβέλειας που επιτρέπει την συνάντηση των συγκεκριμένων ζητημάτων που απορρέουν από την πραγματικότητα του ταξικού ανταγωνισμού με τα ευρύτερα ζητήματα επαναστατικής θεωρίας. Περιλαμβάνει ταυτόχρονα μια πρακτική διάσταση, που κάνει να υπάρξει ένας χώρος πολιτικής παρέμβασης μέσα σε έναν οριζόντια στρατηγικών δυνατοτήτων δράσης για την τάξη, και μια γνωστική, που αφορά σε τι συγκεκριμένα συνίσταται η δραστηριότητα μετασχηματισμού της τάξης από αντικείμενο παραγωγής σε υποκείμενο της ιστορίας³⁴.

Ο λόγος για τον οποίο το *S ou B*, αλλά και ο Mothé στο κείμενό του, αναφέρονται στο ζήτημα της σχέσης μεταξύ πολιτικοποιημένων αγωνιστών και εργατικής τάξης είναι ακριβώς διότι θεωρούν πως οι εργατικές εμπειρίες δεν έχουν κάποια πολιτική αξία απλώς επειδή είναι εργατικές, ούτε ότι βρίσκονται έξω από την επιρροή της κυρίαρχης ιδεολογίας –είτε στην αστική είτε στην σταλινική της εκδοχή: «Δεν πρέπει να νομίζουμε πως όταν οι εργάτες θέλουν να εκφραστούν, να γράψουν ένα άρθρο είναι απαλλαγμένοι από πνευματικές προκαταλήψεις»³⁵. Δεν υπάρχει κάποια «φυσική» εργατική γραφή που είναι σε θέση να εκφράζει, αδιαμεσολάβητα, την εμπειρία μέσα από μια γλώσσα αποδεσμευμένη από «κλισέ, με έτοιμες και ανακριβείς εκφράσεις»³⁶. Αντίθετα, «[ο]ι εργάτες εκείνοι που είναι και οι πιο ικανοί στο να γράφουν είναι ακριβώς αυτοί που έχουν υποστεί περισσότερο αυτήν την δημοσιογραφίστικη επιρροή και που, προσπλυτισμένοι σε αυτό το μυστήριο, θεωρούν πως δεν οφείλουν παρά να εκφράζονται παρά με έναν εξίσου στρυφνό τρόπο ή με εκφράσεις, που τις περισσότερες φορές, είναι ακατάληπτες από την πλειοψηφία των εργατών»³⁷.

³⁰ 'Ο.π., σ. 30.

³¹ 'Ο.π.

³² 'Ο.π.

³³ 'Ο.π., σ. 28.

³⁴ Για την έννοια της εμπειρίας βλ. Claude Lefort, *Η Προλεταριακή Εμπειρία*, μτφρ. Ιάσων Βελλής, Στάσει Εκπίπτοντες, Αθήνα, 2008, [1952].

³⁵ D. Mothé, « Le problème du journal ouvrier », *S ou B*, τχ. 17, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 1955, σ. 46.

³⁶ 'Ο.π.

³⁷ 'Ο.π., σ. 47.

Οι όροι για την παραγωγή της εργατικής γραφής πληρούνται μόνο στο βαθμό που οι διατυπωμένες εμπειρίες προκύπτουν μέσα από την κριτική και τον διάλογο μεταξύ των πολιτικών μορφών με τα κομμάτια της τάξης. Μόνος τρόπος χειραφέτησης από την κυρίαρχη ιδεολογία είναι αυτή ακριβώς η ζύμωση που αναπτύσσεται στους κόλπους μιας μορφής οργάνωσης, όπως η εργατική εφημερίδα. Η εργατική γραφή για τον Mothé υπόκειται σε κανόνες αλήθειας και εγκυρότητας: οφείλει να είναι διατυπωμένη σε μια κατά το δυνατόν κατανοητή «όσο και ο φυσικός τρόπος ομιλίας» γλώσσα, να περιγράφει με ακρίβεια τόσο τα συγκεκριμένα προβλήματα όπως αυτά ανακύπτουν στην παραγωγή, όσο όμως ταυτόχρονα να παίρνει θέση απέναντί τους, προτείνοντας τρόπους αντιμετώπισης και να επιτρέπει τέλος την θεωρητικοποίηση των ζητημάτων μέσα από την θεματοποίηση τους. Οι εμπειρίες οφείλουν να είναι γραμμένες σε πρώτο πρόσωπο αποτυπώνοντας συλλογικές συμπεριφορές και αντιδράσεις των εργατών, όσο όμως και προσωπικές εκτιμήσεις και αναστοχαστικές διαστάσεις πάνω στην δράση του συντάκτη της. Με αυτήν την έννοια, το να θεωρεί κάποιος απαραίτητο να εκθέσει (και να εκτεθεί) μια κατάσταση μοιράζοντας την εμπειρία του, σημαίνει πως αποπειράται να διερευνήσει τις δυνατότητες πολιτικής παρέμβασης που ενδέχεται να υπάρχουν μέσα στις δεδομένες συνθήκες.

Συνολικά, για το *S ou B* η κυκλοφορία των εμπειριών αποτελεί εγχείρημα που, εμπλέκοντας πολιτικοποιημένους αγωνιστές με την εργατική τάξη στην από κοινού παραγωγή γνώσης, συμβάλλει στην διαδικασία συγκρότησης της ίδιας της τάξης. Αυτός ο τρόπος συγκρότησης περνά μέσα από την ανάπτυξη της αυτονομίας της. Την περίοδο αυτή, ο κυρίαρχος τρόπος αντιμετώπισης του ζητήματος συγκρότησης της τάξης είτε έπαιρνε την μορφή καθοδήγησης από το Κόμμα, είτε αφορούσε την πλήρη ταύτιση του πολιτικού με το κοινωνικό, όπως η στάση των αναρχικών οργανώσεων της εποχής³⁸. Το *S ou B* απέναντι στους παραδεδεγμένους τρόπους πραγμάτευσης του ζητήματος αντιπαραθέτει την οργάνωση με σκοπό την ανάπτυξη της αυτονομίας της τάξης. Αυτή η αυτονομία της τάξης δεν αποτελεί κάποια αυθόρμητη αντίδραση στην εκμετάλλευση και καταπίεση, που αναδεικνύεται σε μια στιγμιά ανόδου της ταξικής πάλης για να εξαφανιστεί σε περιόδους ύφεσης του ανταγωνισμού, αλλά αντίθετα *θεμελιώνεται* μέσα από την διαρκή στον χρόνο διαδικασία οργάνωσης στο χώρο που βρίσκεται η τάξη με τις πολιτικές μορφές, όπως με το παράδειγμα που προσπάθησε να αποτελέσει η εργατική εφημερίδα.

Παρόλα αυτά, για τον Mothé η διασφάλιση του χαρακτήρα της *Tribune Ouvrière* δεν μπορούσε να αφεθεί μόνο στον διάλογο μεταξύ των πολιτικοποιημένων με τους υπόλοιπους εργάτες, αλλά περνούσε μέσα από την συγκρότηση μιας συντακτικής επιτροπής, εν ιδεί άτυπης ηγεσίας, που θα διατηρούσε το τελικό δικαίωμα φιλτραρίσματος των εμ-

³⁸ Για τις αναρχικές οργανώσεις της περιόδου η διαδικασία συγκρότησης τάξης προϋποθέτει την πλήρη αφομοίωση της τελευταίας από τις πολιτικές οργανώσεις. Η κριτική που απευθύνει το *S ou B* στην αντίληψη αυτή οδηγεί στην εγκατάλειψη οποιασδήποτε απόπειρας συνεργασίας με «τις αναρχικές οργανώσεις – η εκ γενετής πολιτική τύφλωση των οποίων δεν τους επιτρέπει να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα διαφορετικά παρά μόνο ως συγχώνευση ατόμων που έχουν περάσει ήδη από την εμπειρία του αναρχισμού». Απόσπασμα από την συζήτηση που είχε καλέσει το ίδιο το *S ou B* απευθύνοντας πρόσκληση σε αριστέρες και αναρχικές οργανώσεις της εποχής όπως έχει αποτυπωθεί στο άρθρο « La vie de notre Groupe: bilan d'une Année » στο *S ou B*, τχ. 5-6, Μάρτιος-Απρίλιος 1950, σ. 147.

πειρών. Στην κουβέντα που γίνεται στο *S ou B* για την εσωτερική οργάνωση της *Tribune Ouvrière* ο Mothé παίρνει τον λόγο και υποστηρίζει πως «προκειμένου να αποφευχθεί η πολιτική εκτροπή, είναι αναγκαίο να συγκροτηθεί ένας πυρήνας στην *Renault* που να είναι σε θέση να επιλέγει τα άρθρα»³⁹. Αυτός ο πυρήνας αφορούσε στην ουσία την δημιουργία μιας συντακτικής επιτροπής υπό τον έλεγχο των πολιτικοποιημένων που με παρεμβατικό ρόλο θα «μετάφραζε» την εργατική εμπειρία, αποκαθαίροντάς την από τα ψήγματα της κυρίαρχης ιδεολογίας⁴⁰. Η άποψη αυτή, για την συγκρότηση μιας τέτοιου τύπου συντακτικής επιτροπής, που βρήκε την στήριξη και ενός άλλου μέλους του περιοδικού του Alberto Vége, δέχθηκε τα πυρά από άλλα μέλη του περιοδικού ότι κάτι τέτοιο θα ήταν σε θέση να γραφειοκρατικοποιήσει το όλο εγχείρημα της εφημερίδας⁴¹.

Εντούτοις, λόγω των διαφωνιών μεταξύ κυρίως των Mothé, Bois και Gaspard για τον προσανατολισμό της εφημερίδας, το εγχείρημα δεν θα καταφέρει να γίνει βήμα εργατικής έκφρασης. Ο Mothé παρόλο που αγωνίστηκε ενάντια στην απόπειρα μετατροπής της εφημερίδας τόσο σε όργανο επιβολής μιας πολιτικής γραμμής από την πλευρά των πολιτικοποιημένων ή σε βήμα αντιπαράθεσης μεταξύ διαφορετικών πολιτικών γραμμών, απέτυχε να προσδώσει στο εγχείρημα κοινωνικό χαρακτήρα. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος που τον οδηγεί να αποστασιοποιηθεί για κάποιο διάστημα από την εφημερίδα, ενώ όταν πλέον αποφασίζει να επανέλθει λίγο καιρό αργότερα κρατά τις αποστάσεις του από αυτήν⁴².

Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τον Pierre Blachier, που συμμετείχε ενεργά από την ίδρυση το 1954 μέχρι και την παύση λειτουργίας της εφημερίδας το 1961, το εγχείρημα ουδέποτε κατάφερε να αποτελέσει την οργανωτική μορφή βάσης όπως προσπάθησε να την ορίσει ο Mothé και το *S ou B*⁴³. Και ο Henri Simon όμως, μέλος του *S ou B* από το 1952 έως το 1958, παραδέχεται, παρά τις αρχικές θετικές ενδείξεις, την αποτυχία του⁴⁴.

³⁹ Όπως παρατίθεται στο Stephen Hastings-King, *Looking for the Proletariat*, Ό.π., σ. 196. Ο Καστοριάδης συνοψίζει ως εξής το πρόβλημα που τίθεται στην κουβέντα: «είτε η *Tribune Ouvrière* θα γίνει μια πολιτική εφημερίδα για εργατική χρήση –και στο σημείο αυτό η προηγούμενη εμπειρία προειδοποιεί ενάντια σε κάτι τέτοιο, ειδικά με τον πυρήνα εκείνο γύρω από τον οποίο φαίνεται να έχει συγκροτήσει τον εαυτό της–, έστω όμως κι έτσι η ομάδα πρέπει να συμμετέχει ενεργά στην παραγωγή της. Είτε η *Tribune Ouvrière* θα παραμείνει μια εργατική εφημερίδα χωρίς έναν κυρίαρχο πολιτικό προσανατολισμό στην αρχή, αν και θα επιχειρήσει να μετατραπεί σε πολιτική εφημερίδα. Στην περίπτωση αυτή, η εφημερίδα πρέπει να αποκτήσει νέα μορφή και να σπάσει τους δεσμούς με εκείνους που προσπαθούν να μπλοκάρουν κάθε προσωπική στήριξη από την πλευρά των εργατών» (Ό.π., σ. 197).

⁴⁰ Stephen Hastings-King, *Looking for the Proletariat*, Ό.π., σ. 197.

⁴¹ Ο Vége ήταν πολύ επιφυλακτικός στο κατά πόσο ήταν δυνατό η *Tribune Ouvrière* να γίνει μέσο έκφρασης των εργατών. Όπως υποστήριζε κατά την εν λόγω συνεδρία: «Αυτοί [εν. οι εργάτες] συζητούν με γενικό τρόπο για την πολιτική και με μια ορισμένη σύγχυση που προκαλεί η κομματική προπαγάνδα. Είναι αναγκαία μια συντακτική οργάνωση που να διαθέτει μια πολιτική αντίληψη που να μπορεί να ανταποκρίνεται στην εθνική εμπειρία των εργατών». Όπως παρατίθεται στο Stephen Hastings-King, *Looking for the Proletariat*, Ό.π., σ. 196.

⁴² Βλ. Philippe Gottraux, « *Socialisme ou Barbarie* » : *Un engagement politique et intellectuel dans la France de l'après-guerre*, Payot, Lausanne, 1998, σ. 67

⁴³ Από συνέντευξη του Stephen Hastings-King με τον Pierre Blachier, όπως αναφέρεται στο *Looking for the Proletariat*, Ό.π., σ. 206.

⁴⁴ « Des enquêtes ouvrières à Socialisme ou Barbarie et à ICO » στο *Echanges*, τχ. 144, καλοκαίρι 2013, πλέον στην διεύθυνση: <http://www.mondialisme.org/spip.php?article1982>. Ο Mothé από την πλευρά του ση-

Αντίθετα, η εφημερίδα αποτέλεσε κυρίως μέσο έκφρασης κάποιων λίγων πολιτικοποιημένων εργατών, που είχαν διαδραματίσει ενεργό ρόλο στις άγριες απεργίες του 1947 στο κεντρικό μηχανουργείο της Renault και συμμετείχαν στην συντακτική επιτροπή. Τα περισσότερα κείμενα που φιλοξένησε αφορούσαν περισσότερο άρθρα σχολιασμού της πολιτικής επικαιρότητας, παρά εμπειρίες από αγώνες και συγκρούσεις στο εργοστάσιο γραμμένες σε πρώτο πρόσωπο⁴⁵. Συνολικά, παρέμεινε ένα εγχείρημα στην σκιά του εργατικού τύπου των μεγάλων συνδικαλιστικών οργανώσεων και καθ' όλη την διάρκεια κυκλοφορίας του αντιμετώπισε προβλήματα οικονομικής βιωσιμότητας, που καλύπτονταν λιγότερο από τακτικές συνδρομές και πωλήσεις αντιτύπων όσο από δωρεές⁴⁶. Πέραν αυτών όμως, δεν κατάφερε να εμπλέξει χειρώνακτες εργάτες στην συγγραφή εμπειριών λόγω, πέρα εκτός των άλλων, και αντικειμενικών δυσκολιών στην πραγματοποίηση κάτι τέτοιου⁴⁷. Έστω, πάντως, κι αν η *Tribune Ouvrière* απέτυχε να αποτελέσει την μορφή εκείνη οργάνωσης και εργατικής έκφρασης στον χώρο του εργοστασίου, παρόλα αυτά η συζήτηση πάνω στην σχέση μεταξύ πολιτικής μορφής και τάξης διατηρεί την αξία της όχι τόσο για τις απαντήσεις που τελικά δόθηκαν, όσο για τα ερωτήματα που αρχικά τέθηκαν στα όρια των κληρονομημένων τρόπων πολιτικής σκέψης και δράσης της εποχής.

F.G.A.

Ιούλιος 2015

μείωνε πως τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της εφημερίδας συμμετείχαν γύρω στους δεκαπέντε εργάτες, η πλειοψηφία των οποίων δεν είχε ξαναγράψει. Βλ. D. Mothé, « Le problème du journal ouvrier », 'Ο.π., σ. 48.

⁴⁵ Ελάχιστα είναι τα τεύχη της *Tribune Ouvrière* που έχουν διασωθεί σύμφωνα με τους μελετητές της. Τα τεύχη 27 έως 32 (1954-1957), πάντως, που ανέβηκαν πρόσφατα σε ψηφιακή μορφή επιβεβαιώνουν τον χαρακτήρα που τελικά πήρε το εγχείρημα. Βλ. <http://archivesautonomies.org/spip.php?article113>

⁴⁶ Τα περισσότερα φύλλα της χαρίζονταν χέρι-με-χέρι, είτε αφήνονταν στους χώρους συγκέντρωσης του εργοστασίου. Βασική πηγή χρηματοδότησης αποτέλεσε το ίδιο το *Sou B*, που διέθετε και το εκτυπωτικό μηχάνημα για την παραγωγή αντιτύπων της. Βλ. Stephen Hastings-King, *Looking for the Proletariat*, 'Ο.π., σ. 226.

⁴⁷ Ο Mothé σημείωνε πως ο χρόνος που έμενε σε έναν εργάτη της Renault για ενασχόληση με οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα εκτός εργασίας μέσα στο 24ωρο ήταν πολύ μικρότερος από 8 ώρες καθημερινά. Βλ. Philippe Gottraux, « *Socialisme ou Barbarie* », 'Ο.π., σ. 125, υπ. 107.